

Zdzisław Gębołyś

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Rejestracja polskich zbiorów bibliotecznych – widziana z perspektywy polskich bibliotek

Podczas II wojny światowej polska kultura poniosła ogromne, często niepowetowane straty, w wielu wypadkach trudne do oszacowania z uwagi na brak, zniszczenie lub zaginięcie szeroko rozumianej dokumentacji (inwentarze, katalogi, księgi akcesyjne, rachunki). Większość strat wojennych poniesionych przez instytucje kultury w tym okresie znana jest tylko w przybliżeniu, i, jak się wydaje, już nigdy nie będzie możliwa nie tylko kompletna, ale nawet częściowa ich rekonstrukcja. Niestety, nie da się nadrobić lat zaniedbań i beczynności, zwłaszcza po stronie władz państwowych, w ustaleniu skali utraconych dóbr kultury, czy też określenia działań, które przyniosą odzyskanie choćby ich niewielkiej części. Jednym z powodów owych zaniedbań było ukierunkowanie poszukiwań oraz działań zmierzających do odzyskania dóbr kultury na dzieła bezcenne, wyjątkowej wartości materialnej, intelektualnej i estetycznej, głównie na dzieła sztuki, na zabytki piśmiennictwa, zwłaszcza rękopiśmienne, a spośród drukowanych – na starodruki. Choć działaniom tym nie można odmówić słuszności, to z pola widzenia zniknęły dobra kultury o niższej wartości jednostkowej, mające jednak w swej masie wartość niemniej wysoką (jeżeli patrzeć na zasięg oraz efekty oddziaływania społecznego). Mamy tu na myśli szczególnie księgozbiory prywatne oraz biblioteki wszelkich typów będące własnością instytucji. Dzięki raportom, odległym od siebie w czasie (1944, 1947, 1994–2000), znamy przypuszczalną skalę strat poniesionych przez biblioteki w wymiarze ilościowym oraz finansowym, w tym udział w niszczeniu i rabunku polskich księgozbiorów niemieckiego i radzieckiego okupanta¹. Wciąż jednak nasza wiedza na temat losów wojennych polskich bibliotek

¹ BIENKOWSKA B. (red. nauk.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez Ziemi Wschodnich)*. Poznań, PWN, 2000. BIENKOWSKA B. (red. nauk.), *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, Poznań, Bogucki-Wydawnictwo Naukowe, 1998; BIENKOWSKA B. (red. nauk.), PASZKIEWICZ U. (oprac.), SZYMAŃSKI J. (oprac.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich opublikowanych w latach 1939–1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, „Polskie Dziedzictwo Kultu-

jest bardzo wycinkowa, zwłaszcza jeśli spojrzymy na nie poprzez losy indywidualne bibliotek. Najczęściej nie wiemy, ile dana biblioteka poniosła strat, ile z nich to straty bezpowrotne, oraz ile strat jest możliwych do odzyskania. Często nie wiemy, jak doszło do strat, kto jest za nie odpowiedzialny (z imienia i nazwiska, z nazwy jednostki wojskowej czy policyjnej biorącej udział w zniszczeniu albo grabieży²). Tu konieczne jest wyjaśnienie, iż nie interesuje nas w tym miejscu restytucja zbiorów bibliotecznych jako taka. Punktem ciężkości naszych dociekań jest rejestracja (ewidencja) strat wojennych prowadzonych przez polskie biblioteki po zakończeniu II wojny światowej. Celem ogólnym jest próba ustalenia zasięgu i zakresu strat wojennych wybranych bibliotek polskich. Wiązka celów szczegółowych mieści w sobie dążenie do uzyskania wiedzy o tym, co biblioteki zrobiły dotąd, co biblioteki robią dziś w zakresie udokumentowania strat wojennych i co zamierzają robić w przyszłości. W następnej kolejności zamiarem naszym jest stwierdzenie, co biblioteki właściwie uczyniły, aby ten cel osiągnąć, we własnym zakresie i/lub we współpracy z innymi instytucjami, zwłaszcza instytucjami państwa polskiego (Ministerstwo Spraw Zagranicznych; Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego; Ministerstwo Sprawiedliwości), z instytucjami kultury (biblioteki, archiwa, muzea), z organizacjami zawodowymi (związki, stowarzyszenia zawodowe zajmujące się tą problematyką), a także z ośrodkami kształcenia pracowników książki.

Przedmiotem naszego zainteresowania stały się również instytucje zagraniczne. Pragnieniem naszym było stwierdzenie, jakie przeszkody, obiektywne i subiektywne, utrudniają rejestrację strat wojennych. Przedmiotem badań uczyniliśmy biblioteki w dużych i średniej wielkości miejscowościach, znajdujących się w granicach państwa polskiego ustalonych po II wojnie światowej. Badaniami objęliśmy biblioteki dużej i średniej wielkości (jeśli chodzi o zasób księgozbiorów), głównie biblioteki naukowe, publiczne i kilka bibliotek specjalnych. Za główną metodę badawczą, która miała dopomóc w zrealizowaniu przyjętych założeń, uznaliśmy metodę ankietową. Badania ankietowe zostały poprzedzone analizą i krytyką piśmiennictwa oraz źródeł, co było warunkiem niezbędnym dla stwierdzenia, czy dotychczas podobne badania nie były prowadzone, oraz zdiagnozowania, jakie efekty udało się osiągnąć poprzez fragmentaryczne, doraźne studia w tym względzie.

Dodajmy, że tekst ten jest kontynuacją badań Autora nad rejestracją strat wojennych bibliotek polskich. W pierwszej części zajął się on tą problematyką widzianą

ralne". Seria A: „Straty Kultury Polskiej”, Poznań, 2000; ESTREICHER K., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży = Cultural losses of Poland during the German occupation 1939–1944: with original documents of the looting*, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2003, T. 1-2, Kraków; *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, Warszawa, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, 1947; MĘŻYŃSKI A., (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 1–2, Warszawa, Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, 1994.

² MĘŻYŃSKI A., *Kommando Paulsen. Grabież polskich dóbr kultury podczas II wojny światowej*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 1994.

z perspektywy instytucji państwa polskiego, do których obowiązków należy piecza nad tą działalnością³.

Charakterystyka badań

Środowisko badawcze zostało określone na podstawie dogłębnej analizy raportów o stratach wojennych bibliotek polskich. Do badań wytypowanych zostało 39 bibliotek z 24 miast (zob. *Wykaz bibliotek, które odpowiedziały na ankietę*). Próba badawcza ma charakter wyborowy. Wybrane do badań biblioteki wyróżniały się już w przededniu wybuchu II wojny światowej, również dziś wyróżniają się na tle innych swoim potencjałem, w szczególności wielkością zasobów, bogactwem gromadzonych zbiorów, wartością materialną i estetyczną wielu posiadanych kolekcji. Topograficzne spojrzenie na wybór wskazuje, że uwzględnione zostały biblioteki zlokalizowane w ośrodkach wielkomijskich (Warszawa, Łódź, Poznań, Kraków, Lublin) oraz w miastach o średniej wielkości (Katowice, Bydgoszcz, Białystok, Sosnowiec i inne). Ankieta, która posłużyła jako główne narzędzie badawcze, zawiera ogółem 9 pytań ogólnych i 17 szczegółowych. Pytania w ankiecie, patrząc z perspektywy chronologicznej, nakierowane były na przeszłość (co biblioteki robiły dotąd w tym względzie), na teraźniejszość (co biblioteki czynią tu i teraz) oraz na przyszłość (co biblioteki zamierzają robić w przyszłości). Wymiar podmiotowy reprezentowały pytania o współpracę z różnymi instytucjami krajowymi i zagranicznymi (urzędy, biblioteki, archiwa, muzea, ośrodki kształcenia, organizacje zawodowe, fachowe i społeczne). Wymiar przedmiotowy ankiety badawczej był zawarty w pytaniach o dotychczasowe sukcesy, ale i porażki bibliotek na polu rejestracji i odzyskiwania strat wojennych. Pytaliśmy również o publikacje źródłowe, opracowane i wykonane przez bibliotekę, dotyczące rejestracji i odzyskiwania strat wojennych.

Zapytaliśmy też biblioteki o aspekt organizacyjny i ekonomiczny przedsięwzięć tego rodzaju. Poprzez pytania te chcieliśmy się dowiedzieć, z jednej strony, czy biblioteka jest przygotowana organizacyjnie, w tym kadrowo, do realizacji podobnych zadań, a z drugiej strony – jakie przeszkody, zdaniem biblioteki, utrudniają bądź uniemożliwiają ich przeprowadzenie. Badanie odbyło się w latach 2020-2021. Ankieta została rozesłana drogą mailową – zob. *Tab. 1*.

Tab. 1. Wykaz ankietowanych bibliotek.

Biblioteka	Udzielono odpowiedzi	Nie udzielono odpowiedzi
1. Białystok	tak	
2. Bydgoszcz	tak	
3. Chorzów		tak

³ GĘBOŁYŚ Z., *Straty wojenne zbiorów bibliotecznych w Polsce widziane z państwowej perspektywy. Pomiędzy organizacją, polityką a etyką*, „Heteroglossia. Studia Kulturoznawczo-Filologiczne” 2020, nr 10, s. 207–229.

4. Cieszyn		tak
5. Częstochowa		tak
6. Gdańsk		tak
7. Grudziądz	tak	
8. Kalisz	tak	
9. Katowice (BŚ)	tak	
10. Katowice (BP)	tak	
11. Kielce		tak
12. Kraków (AGH)		tak
13. Kraków (BMN)	tak	
14. Kraków (BCZ)	tak	
15. Kraków (BJ)	tak	
16. Lublin (BM)		tak
17. Lublin (KUL)	tak	
18. Łódź (MBP)	tak	
19. Łódź (BP)	tak	
20. Piotrków Trybunalski		tak
21. Płock	tak	
22. Poznań (UAM)	tak	
23. Poznań (PTPN)	tak	
24. Przemyśl		tak
25. Puławy	tak	
26. Radom		tak
27. Sosnowiec	tak	
28. Tarnów	tak	
29. Toruń	tak	
30. Warszawa (BS)	tak	
31. Warszawa (SGGW)	tak	
32. Warszawa (BN)	tak	
33. Warszawa (BpmsW)	tak	
34. Warszawa (PW)	tak	
35. Warszawa (SGH)	tak	
36. Warszawa (BP)	tak	
37. Warszawa (BU)		tak
38. Warszawa (CBW)		tak
39. Włocławek	tak	

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań ankietowych

Wyniki ankiety, w sensie zarówno statystycznym, jak i merytorycznym, uznać należy za zadowalające. Odpowiedzi na ankietę udzieliło 27 z 39 ankietowanych bibliotek, czyli aż 74% ogółu badanych. W grupie bibliotek, które zareagowały na ankietę, ale z różnych przyczyn odmówiły udzielenia na nią odpowiedzi, są biblioteki z Kielc, Warszawy (Biblioteka Uniwersytecka, Centralna Biblioteka Wojskowa) oraz Cieszyńska (Książnica Cieszyńska). Pomimo kilkakrotnych monitów nie udzieliły jakiegokolwiek odpowiedzi biblioteki z Gdańska, Radomia, Piotrkowa Trybunalskiego i Lublina (MBP). Wyniki ankiety omówimy w porządku logicznym, przechodząc od spraw natury ogólnej do kwestii szczegółowych, poczynając od rejestracji strat wojennych.

Rejestracja strat wojennych

Z pytań dotyczących rejestracji strat wojennych (1–3) wyłania się perspektywa chronologiczna, w jakiej można umiejscowić stosunek bibliotek-respondentów do rejestracji strat wojennych. Tylko 12 bibliotek (41%) przyznaje się, że rejestruje straty wojenne, czyli że zajmuje bądź zajmowała się tą tematyką. Najwięcej światła na rzeczywiste podejście bibliotek do tego problemu daje pytanie o przeszłość, podzielone na dwa odcinki czasowe: 1945–1989 i 1989–. Zaledwie trzecia część bibliotek, jeżeli spojrzeć na tę statystykę optymistycznie (10–31%) rejestrowała straty wojenne w latach 1945–1989. Jeszcze gorzej sytuacja w tym względzie wyglądała po 1989 roku, gdy siłą rzeczy musiały „pęknąć” wszelkie bariery i ograniczenia, szczególnie polityczne, które hamowały podejmowanie rejestracji strat wojennych. Doszukiwanie się powodów owej niechęci wyłącznie po stronie finansowej byłoby, jak się wydaje, spłaszczeniem zagadnienia, zbyt prostym wytłumaczeniem tego stanu rzeczy, sprowadzeniem go tylko do wymiaru materialnego. Zresztą, że jest to podejście z gruntu błędne widać wyraźnie w stosunku bibliotek do tego przedsięwzięcia w przyszłości. Zaledwie 4 spośród 27 bibliotek zamierza się podjąć tego zadania w bliżej nieokreślonym czasie. Wyjaśnienia powodów należy szukać w odpowiedziach szczegółowych, dodanych przez respondentów do danego punktu. Szereg z nich ma charakter jak najbardziej uzasadniony. Wśród tzw. obiektywnych uwarunkowań znalazły się następujące powody:

1. biblioteka została zlikwidowana (zniszczona) przez okupanta niemieckiego (Kielce, Biblioteka Sejmowa, Centralna Biblioteka Wojskowa);
2. nie zachowały się inwentarze, katalogi czy też inne wykazy, które mogłyby być podstawą do rejestracji strat wojennych (Biblioteka Narodowa, Kalisz);
3. biblioteka powstała po 1945 roku (Książnica Cieszyńska);
4. biblioteka odzyskała po wojnie całość swoich zbiorów (Książnica Toruńska);
5. straty wojenne zostały oszacowane wkrótce po zakończeniu wojny (Biblioteka KUL).

Do przyczyn o charakterze ogólnym należy zaliczyć choćby tę konstatację, jaka pojawiła się w odpowiedzi Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego: „Nie, gdyż pracownicy Biblioteki nigdy się tym nie zajmowali”. Pewną nadzieję dają odpowiedzi dotyczące przyszłych działań, jak te uzyskane od bibliotek poznańskich (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza), nieodrzucające z góry samej możliwości rejestracji strat (zob. *Tab. 2*).

Tab. 2. Rejestracja strat wojennych w bibliotekach polskich.

Nazwa biblioteki	Rejestracja strat ogólnie	Rejestracja strat w latach 1945–1989	Rejestracja strat po 1989 roku	Rejestracja strat w przyszłości
1. Częstochowa	nie	nie	nie	tak
2. Katowice (BŚ)	tak	tak	nie	nie
3. Kraków (BCZ)	tak	tak	tak	tak
4. Kraków (BJ)	tak	tak	tak	tak
5. Lublin	tak	tak	nie	nie
6. Poznań (UAM)	tak	tak	nie	nie
7. Puławy	tak	tak	nie	nie
8. Toruń	tak	tak	nie	nie
9. Warszawa (SGGW)	tak	tak	nie	nie
10. Warszawa (BN)	tak	tak	tak	tak
11. Warszawa (BpmsW)	tak	nie	nie	nie
12. Warszawa (SGH)	tak	tak	nie	nie

Źródło: opracowanie własne.

Środki zaradcze (możliwości, przeszkody i utrudnienia)

Rejestracja strat wojennych jest niewątpliwie przedsięwzięciem niełatwym pod każdym względem: organizacyjnym, finansowym, prawnym, a także personalnym. W realizacji takiego zadania jest wymagane, jak się wydaje, dysponowanie realnym programem, najlepiej obliczonym na dłuższy czas. Jako składnik programu winny być wskazane zasoby biblioteki, tj. ludzie, komórki organizacyjne, środki finansowe, perspektywa chronologiczna działań, przewidywane do wykorzystania narzędzia badawcze oraz środki techniczne. Te ostatnie będą niezbędne do przetworzenia zgromadzonych danych. W ankiecie nie pytaliśmy wprawdzie o istnienie podobnego dokumentu, ale *de facto* pytania szczegółowe swą treścią dotyczyły jego podstawowych elementów. Interesował nas w szczególności stan zasobów biblioteki konieczny do podjęcia się takiego zadania. Wyszliśmy z założenia, że wśród uwarunkowań przystąpienia do programu rejestracji strat wojennych występują wzajemnie ze sobą splecio-

ne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne o różnej wadze i różnym znaczeniu wynikającym m.in. z różnego potencjału bibliotek, ale też wielkości samych strat wojennych oraz przewidzianych działań prowadzących do ich zewidencjonowania.

Jednym z podstawowych warunków podjęcia się rejestracji strat wojennych, patrząc maksymalistycznie, jest posiadanie komórki organizacyjnej, stałej lub tymczasowej, która zajmowałaby się stratami wojennymi – najlepiej, aby był to zespół, ale może to być też, przynajmniej na początek, jedna osoba. Wyniki ankiety nie są jednoznaczne w tym względzie. Właściwie w żadnej bibliotece spośród tych, które wzięły udział w badaniu, nie istnieje komórka organizacyjna o podobnym przeznaczeniu. Jeśli nawet taka istniała, tak jak w bibliotece KUL, to bardzo krótko i to zaraz po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej. Właściwie poza Biblioteką Narodową żadna z bibliotek nie angażuje się organizacyjnie w rejestrację strat wojennych. Biblioteka Narodowa czyni to, jak brzmi odpowiedź ankietowa, w sposób ciągły, nieprzerwany, a w dziele tym uczestniczą pracownicy wszystkich komórek merytorycznych Biblioteki. Najsilniej w te prace jest zaangażowana Pracownia Historii Bibliotek i Czytelnictwa.

Program rejestracji strat wojennych przekracza możliwości jednej biblioteki, i, jako taki, aby był efektywny, może być prowadzony wyłącznie w drodze współpracy z instytucjami państwowymi, samorządowymi, z organizacjami fachowymi i społecznymi, z ośrodkami kształcenia, a nawet z osobami prywatnymi. Wśród instytucji rządowych najbardziej naturalnymi partnerami bibliotek w tym zakresie są ministerstwa, w szczególności Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego jako organ sprawujący nadzór nad polskimi dobrami kultury i zobowiązany do sprawowania nad nimi pieczy. Niestety, biblioteki, poza Biblioteką Narodową i Biblioteką Jagiellońską oraz Biblioteką Czartoryskich, nie współpracowały i nie współpracują z tym ministerstwem. Niewiele lepiej wygląda stan współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych, co z uwagi na rozproszenie wielu księgozbiorów poza obecne granice państwowe byłoby jak najbardziej pożądane. Niestety, jedynie Biblioteka Narodowa przyznaje się do takiej współpracy. Odpowiedź ze strony pozostałych bibliotek jest negatywna – zob. *Tab. 3*.

Tab. 3. Uwarunkowania rejestracji strat wojennych (1).

Nazwa biblioteki	Komórka organizacyjna	MKiDN	MSZ	Biblioteki	Archiwa i muzea
1. Kraków (BCZ)	nie	tak	nie	?	tak
2. Kraków (BJ)	nie	tak	nie	tak	nie
3. Warszawa (BN)	tak	tak	tak	tak	tak

Źródło: opracowanie własne.

Jednym z ważnych, choć niedocenianych sposobów rejestracji strat wojennych mogłaby być współpraca z innymi instytucjami o podobnym profilu, między innymi

z archiwami i muzeami. Jak wiadomo, spore partie księgozbiorów, czasami pojedyncze egzemplarze, przemieszczane były wielokrotnie z miejsca na miejsce, trafiały do innych bibliotek, do archiwów i muzeów. Niestety, w świetle ankiety taka współpraca właściwie nie istnieje. Wyjątek Biblioteki Narodowej tylko potwierdza tę regułę. Podobnie ma się rzecz, gdy chodzi o współpracę z instytucjami zagranicznymi – zob. *Tab. 4.*

Tab. 4. Uwarunkowania rejestracji strat wojennych (2).

Nazwa biblioteki	Stowarzyszenia	Ośrodki kształcenia	Biblioteki zagraniczne	Instytucje zagraniczne
1. Warszawa (BN)	tak	tak	tak	tak

Źródło: opracowanie własne.

Dobrym kierunkiem współpracy mogłyby być organizacje mające w polu zainteresowań książkę, zwłaszcza zrzeszające pracowników książki, członków Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, Stowarzyszenia Muzealników Polskich, Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, Związku Księgarzy Polskich i innych towarzystw, stowarzyszeń, szczególnie w zakresie *know how*, gdyż organizacje te są zbyt słabe, aby uczestniczyć w tych programach jako strona, ale wystarczająco mocne, aby wspierać takie prace. Niestety, poza Biblioteką Narodową i Biblioteką Śląską (SBP) żadna z bibliotek nie współpracuje z organizacjami zawodowymi i naukowymi na tym polu.

Ta sama konstatacja dotyczy współpracy bibliotek z instytucjami zajmującymi się kształceniem pracowników książki. Jediną odpowiedź, pochodzącą z Biblioteki Narodowej, można by potraktować jako swego rodzaju *vox populi (pars pro toto)*. Otóż Biblioteka Narodowa jest otwarta na współpracę ze wszystkimi instytucjami, którym leży na sercu dokumentowanie i odzyskiwanie utraconych zbiorów, ale nie dostrzega szerszego zainteresowania ze strony środowiska akademickiego. Czy tak jest na pewno? A może Biblioteka Narodowa niewystarczająco mobilizuje środowisko akademickie, może słabo zachęca osoby, które interesują się tą tematyką, do współdziałania, bo przecież takich osób nie brakuje?

Przeszkody, utrudnienia

W świetle uzyskanych odpowiedzi i już omówionych wyników wyłania się obraz braku zainteresowania, braku wiedzy, braku kompetencji, a nawet braku świadomości wagi problemu wśród badanych bibliotek. Nawet jeśli ta generalizacja dotyczy tylko niektórych bibliotek, to zważywszy, że są to biblioteki „wyborowe”, należące już w przededniu wybuchu II wojny światowej do elity, a i dziś odgrywające ważną rolę w systemie bibliotecznym Polski, to jej ostrze, wymowne i bardzo pesymistyczne, skłania do zadania pytania o przeszkodę i trudności w podejmowaniu się rejestracji

strat wojennych przez biblioteki. Takie pytanie postawione zostało zresztą w ankiecie, ku czemu skłaniał dotychczasowy stan badań oraz stan wiedzy Autora⁴. Wśród powodów braku zainteresowania tym tematem na pierwszy plan wysuwają się, patrząc od strony statystycznej, kwestie finansowe (12 bibliotek) oraz brak zespołu, który miałby (mógłby) zajmować się rejestracją strat wojennych. Pozostałe powody, gdyby na rzecz spojrzeć tylko z tej samej perspektywy, należałoby uznać za marginalne. Czyż można inaczej interpretować fakt, że tylko 10% (3 biblioteki) uznają za przeszkodę brak woli współpracy ze strony państw ościennych czy brak zainteresowania ze strony władz polskich? Co powiedzieć, jeżeli tylko jedna z badanych bibliotek uważa, że przeszkodą w rejestracji strat wojennych jest brak wsparcia ze strony instytucji państwowych oraz samorządu terytorialnego? Z „faktami” się nie dyskutuje, o ile fakty mają odzwierciedlenie w rzeczywistości, a już sama liczba nieudzielonych odpowiedzi każe podchodzić do tych swego rodzaju oświadczeń z ostrożnością i nie tyle kwestionować opinie respondentów, co wątpić w mocne ich podstawy. Brak odpowiedzi lub znak zapytania świadczą właśnie o tym, że te podstawy są dość kruche, i tak naprawdę biblioteka nie do końca zdaje sobie sprawę z tego, czy przeszkoda rzeczywiście występuje. Dlatego też skłonni jesteśmy dać wiarę oświadczeniu, w którym biblioteka przyznaje się do niewiedzy ma ten temat z uwagi na brak doświadczeń (Uniwersytet Adama Mickiewicza), nieprzewodzenia wcześniej podobnych analiz (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego) czy też na brak źródeł informacji o utraconych zbiorach z powodu zniszczenia katalogów i inwentarzy (Politechnika Warszawska). W ostateczności za „dobrą monetę” przyjmujemy również oświadczenie Książnicy Toruńskiej, iż powodem niemożności odpowiedzi na to pytanie jest brak strat wojennych. W podobnych kategoriach interpretujemy stanowisko Biblioteki Czartoryskich („nie dostrzegamy przeszkód”). Tak może rzeczywiście być w przypadku bibliotek naukowych posiadających wykwalifikowaną kadrę, w przypadku bibliotek cieszących się prestiżem, a także wsparciem finansowym, ze strony władz lokalnych i państwowych. Przeszkodą nie do pokonania nawet dla największych księżnic jest brak woli współpracy ze strony państw ościennych – zob. *Tab. 5* i *Tab. 6*.

Tab. 5. Przeszkody w rejestracji strat wojennych (1).

Nazwa biblioteki	Środki finansowe	Współpraca z państwem	Kadra	Brak zespołu
1. Częstochowa	tak	nie	nie	tak
2. Grudziądz	tak	nie	nie	nie
3. Katowice (BŚ)	tak	tak	nie	tak
4. Katowice (BP)	nie	nie	nie	tak
5. Kraków (BMN)	nie	nie	nie	tak
6. Lublin	tak	nie	nie	tak

⁴ Zob. przypis nr 8.

7. Łódź (MBP)	tak	nie	nie	tak
8. Płock	tak	nie	nie	tak
9. Poznań (PTPN)	tak	nie	nie	tak
10. Puławy	tak	tak	nie	nie
11. Tarnów	tak	nie	nie	tak
12. Warszawa (BN)	tak	tak	tak	tak
13. Warszawa (BpmsW)	tak	nie	nie	tak
14. Kalisz	nie	nie	tak	tak

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 6. Przeszkody w rejestracji strat wojennych (2).

Nazwa biblioteki	Media	Instytucje państwowe	Samorząd
1. Warszawa (BN)	tak	tak	tak

Źródło: opracowanie własne.

Oddając cesarzowi, co cesarskie, to znaczy doceniając zasługi Biblioteki Narodowej na polu rejestracji strat wojennych bibliotek polskich, trudno się zgodzić z opinią zawartą w ankiecie uzyskanej od niej, że „największą przeszkodą jest niechęć wielu badaczy do podejmowania żmudnych i czasochłonnych prac katalogowych w zakresie strat oraz publikowania wyników ich pracy, jeśli prac rejestracyjnych się podejmą”. Rzeczywiście badaczy jest niewiele, rzeczywiście prace te są żmudne i czasochłonne. To jednak nie musi być przeszkodą, jeśli towarzyszy tym pracom odpowiednia motywacja finansowa, a publikowanie pracy to nie tylko obowiązek, ile zasadniczy sens badań (na dodatek w sytuacji, gdy praca jest realizowana w ramach grantu, nie ma alternatywy dla opublikowania wyników badań).

Stan badań i efekty prac

Literatura na temat strat bibliotek polskich poniesionych w czasie II wojny światowej jest bardzo bogata, i, w zasadzie, cały czas powiększa się o nowe pozycje. Obejmuje głównie edycje źródłowe dokumentów pochodzących z czasów wojny, w tym raporty oraz pierwsze opracowania wykonane w kraju i na emigracji (raport Stefana Vrteła-Wierczyńskiego, raport Marii Danilewicz-Zielińskiej, raport Karola Estreichera, wykazy zrabowanych dóbr kultury), niektóre z nich wydane drukiem w latach 90. XX wieku⁵. Bezpośrednio po zakończeniu wojny i później zasób źródeł powiększył się o nowe raporty, edycje źródłowe⁶, nowe wykazy poszukiwanych i odnalezionych

⁵ Zob przypis nr 1.

⁶ MĘŻYŃSKI A. (wybór i oprac.), ŁASKARZEWSKA H. (współpr.), *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych*, Warszawa, Wydawnictwo

kolekcji, także o akty prawne regulujące odzyskiwanie strat wojennych⁷. Pomimo tego że są to dokumenty pochodne, stanowią dziś bezcenne źródło wiedzy o stratach polskich bibliotek i podstawę do dalszych eksploracji. Niemniej bogata jest literatura przedmiotu (opracowania). Bibliografia o stratach wojennych bibliotek, będąca częścią raportu, rejestruje 908 pozycji bibliograficznych⁸. Nie będziemy się zajmować tym zagadnieniem szczegółowo – to temat na osobną publikację dotyczącą stanu badań o stratach polskich bibliotek w czasie II wojny światowej. Pragniemy jedynie zwrócić uwagę na publikacje dotyczące strat wojennych w formie wykazów, co wynika między innymi z treści naszej ankiety. Zapytane o to biblioteki odpowiedziały zgodnie (14 z nich), że takich wykazów nie tworzyły ani nie publikowały. Jeśli podchodzić literalnie do samego pytania, to można uznać, że podobne wykazy nie powstawały nigdy dotąd. Od tego schematu odpowiedzi odeszło 5 bibliotek (Biblioteka Śląska, Biblioteka Czartoryskich, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Sejmowa, Biblioteka Narodowa). Trudno uznać uzyskane odpowiedzi za wystarczające. W zasadzie wszystkie są niekompletne, nie tylko te całkowicie negatywne, ale nawet częściowo pozytywne. Wystarczy porównać listę bibliotek ankietowanych z informatorem bibliograficznym o stratach bibliotek polskich. W bibliografii odnotowano publikacje o stratach 20 z 27 bibliotek, które analizujemy⁹. Niektóre biblioteki, zwłaszcza warszawskie, krakowskie, łódzkie, lubelskie i poznańskie doczekały się kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu tekstów na ten temat. Nie miejsce tu na ich szczegółową analizę, w tym weryfikację zawartych tam danych czy też wniosków i postulatów. Istotniejsze wydaje się, aby biblioteki, podejmując się rejestracji strat wojennych, zapoznały się z tymi opracowaniami.

LTW, 2002; NOWICKI R., *Powojenna ochrona zbiorów bibliotecznych w Polsce w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013; WITEK Z. K., *Dokumenty rewindykacji polskich dóbr kultury zrabowanych przez Niemców w latach 1939–1945 z archiwum Karola Estreichera jr., największego rewindykatora w historii Europy (1939–1975)*, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2015.

⁷ *Instrukcja z dnia 25 stycznia 1946 r. w sprawie postępowania z księgozbiorami zabezpieczonymi*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 26 lutego 1946, nr 1, poz. 13; *Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 9 lipca 1945 r. w sprawie przejęcia księgozbiorów podworskich od pełnomocników do spraw reformy rolnej*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 12 października 1945, nr 4, poz. 110. Zob. też NOWICKI R., *Legal regulations concerning the preservation and protection of library collections in Poland after World War II*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2021, T. 15, z. 4, s. 487–498.

⁸ PASZKIEWICZ U., *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, Cz. 1. *Księgozbiory instytucjonalne w układzie topograficznym*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990; PASZKIEWICZ U., *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, Cz. 2. *Księgozbiory prywatne w układzie abecedowym nazwisk właścicieli*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990; MEŻYŃSKI A. (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 3, Warszawa, Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, 1994.

⁹ MEŻYŃSKI A., *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*, Warszawa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2010; MEŻYŃSKI A., *Kommando Paulsen. Grabież dóbr polskiej kultury podczas II wojny światowej*, „Roczniki Biblioteczne” 2006, s. 141–174.

Zamiast epilogu

Dowodem na rzeczywiste, a nie tylko deklarowane zainteresowanie przez biblioteki losom strat wojennych są konkretne kroki zmierzające do ich restytucji. Kwestią kluczową wydaje się ustalenie, co właściwie stało się z utraconymi zbiorami bibliotecznymi, ile faktycznie woluminów uległo bezpowrotnemu zniszczeniu, a ile zostało przemieszczonych na skutek świadomych działań okupantów, niemieckiego i radzieckiego. Chcąc się tego dowiedzieć, zapytaliśmy biblioteki, czy odzyskały jakiegokolwiek z dzieł czy też kolekcji utraconych w wyniku działań wojennych, dodając prośbę o wskazanie nazw odzyskanych dzieł, ewentualnie choćby określenie przybliżonej wartości poniesionych strat. Odpowiedzi respondentów, paradoksalnie, przeczą opinii o braku zainteresowania ze strony bibliotek sprawą odzyskania utraconych zbiorów. Aż 11 spośród 27 bibliotek przyznało się do odzyskania choćby fragmentu utraconych zbiorów. Symptomatyczne jest, że biblioteki nie ograniczyły się do „suchej” ankietowej konstatacji, ale podzieliły się krótkim wyjaśnieniem swojego stanowiska w tym względzie. *Casus* Książnicy Bydgoskiej, która odzyskała fragment biblioteki Kazimierza Kalickiego (25%), wskazuje, że warto nie poddawać się i szukać zbiorów także w Polsce, gdyż, jak się okazało, zbiory zostały odnalezione w Bibliotece Narodowej. Przykład Biblioteki Śląskiej dowodzi czegoś odwrotnego, mianowicie poniesienia dalszych poszukiwań po częściowo skutecznej rewindykacji w latach 1945–1946 na Opolszczyźnie. Odpowiedź Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przynosi jeszcze jedną ważną wiadomość. Otóż odszukanie straty nie oznacza natychmiastowego powrotu dzieła do właściciela z uwagi na niechęć posiadacza do zwrotu. Fragmenty zbiorów odzyskały Książnica Toruńska, biblioteki warszawskie (Biblioteka Sejmowa, SGGW, Biblioteka Narodowa, SGH, Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy), biblioteki katowickie i lubelskie. Nawet jeżeli są to pojedyncze sztuki, jak pokazuje przypadek Biblioteki Czartoryskich (72 odnalezione rękopisy), to należy uznać to za sukces, za początek drogi do dalszych odkryć i zwrotów. A może zaapelować do czytelników – może na strychach wielu domów dotąd znajdują się książki pochodzące z danej biblioteki? W historii każdej z bibliotek można odnaleźć rozdziały bohater-skiego ratowania książek skazanych przez okupanta na zniszczenie, tak jak to miało miejsce w Częstochowie, gdzie część księgozbioru przeznaczzonego przez Niemców na przymiał wykradł ze składu makulatury jej kierownik, albo w Sosnowcu, gdzie po wznowieniu działalności w 1946 roku czytelnicy zwrócili Bibliotece 750 ocalałych książek – zob. *Tab. 7*.

Tab. 7. Publikacja i odzysk strat wojennych.

Nazwa biblioteki	Publikacja	Odzysk
1. Katowice (BP)	nie	Tak
2. Kraków (BCZ)	tak	Tak

3. Kraków (BJ)	tak	Tak
4. Lublin	nie	Tak
5. Poznań (UAM)	nie	Tak
6. Sosnowiec	nie	Tak
7. Toruń	nie	Tak
8. Warszawa (BS)	nie	Tak
9. Warszawa (SGGW)	nie	tak
10. Warszawa (BN)	tak	tak
11. Warszawa (BpmsW)	nie	tak
12. Warszawa (SGH)	nie	tak

Źródło: opracowanie własne.

Casus Biblioteki Śląskiej w Katowicach

Nic tak podobno nie przekonuje i nie pociąga, jak przykłady, i to niezależnie od ich wymowy. Spójrzmy w tym kontekście na przypadek Biblioteki Śląskiej w Katowicach, typowy i nietypowy zarazem. Biblioteka Śląska poniosła straty w księgozbiórze, w wymiarze ilościowym, stosunkowo niewielkie (raptem 10%), jednak o wiele większe, patrząc na jakość. Biblioteka Śląska utraciła cenne zbiory śląskie (*silesiaca*), w tym ulotki powstańcze. Po stronie strat biblioteki znalazły się również starodruki, rękopisy, mapy. Zbiory Biblioteki Śląskiej w Katowicach przeszły swoistą wojenną odyseję – pomiędzy majem a czerwcem 1939 roku doszło do spakowania katowickich dóbr kultury do 29 skrzyń. W 29 skrzyniach znalazło się ogółem 1345 jednostek bibliotecznych. Na zawartość skrzyń składały się cztery główne typy dokumentów: *silesiaca*, czasopisma i gazety, rękopisy i starodruki oraz mapy. Niewielką część ewakuowanego zasobu stanowiły druki plebiscytowe oraz dzieła bibliograficzne. Zbiory zostały wyekspediowane do Lwowa i tam były przechowywane prawdopodobnie w podziemiach kościoła Dominikanów, tuż obok gmachu Archiwum Państwowego. Odnalezione przez Niemców skrzynie zostały odesłane do Katowic (maj 1942)¹⁰. Największym jednak problemem z punktu widzenia starań o odnalezienie, a następnie odzyskanie strat wojennych jest, jak się wydaje, bezpowrotna utrata katalogów i inwentarzy bibliotecznych. Zbliżające się widmo nieuchronnej klęski zmusiło Niem-

¹⁰ GĘBOŁYŚ Z., *Straty wojenne zbiorów bibliotecznych w Polsce widziane z państwowej perspektywy. Między organizacją, polityką a etyką*, „Heteroglossia. Studia Kulturoznawczo-Filologiczne” 2020, nr 10, s. 207–229; GĘBOŁYŚ Z., *Biblioteki mają swoje losy. Okupacyjne dzieje Biblioteki Śląskiej i jej zbiorów*, W: *Księgozbiory, biblioteki, wydawnictwa i twórcy podczas konfliktów zbrojnych i politycznych. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. M. Chrząstowska, A. Łuczak, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2021, s. 127–151; GĘBOŁYŚ Z., *What happened to chests 1a-3a? The fate of collections and documents of the Silesian Library in Katowice under occupation*, „Z badań nad Książką i Księgozbiorem Historycznymi” 2021, T. 15, nr 4, s. 499–534; GĘBOŁYŚ Z., *Biblioteka Śląska (Górnośląska) Katowice-Bytom podczas II wojny światowej. Rzeźnianie wstępne*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2017, T. 50, nr 2, s. 301–314.

ców do akcji przeniesienia partii szczególnie cennych zbiorów, do czego byli zresztą zobowiązani w myśl zarządzenia przeciwpożarowego Ministra Rzeszy, Wychowania i Oświaty z dnia 28 sierpnia 1942 roku. Według notatki Pawła Rybickiego, Niemcy wywieźli w maju i sierpniu 1944 roku do zamku we Frączkowie (niem. *Franzdorf*) 818 dzieł w liczbie 3183 tomów¹¹. Wśród nich znalazły się starodruki, książki i druki śląskie z XIX i XX wieku, wydawnictwa źródłowe, encyklopedie, bibliografie, dzieła podstawowe w obrębie poszczególnych dziedzin wiedzy¹². Według innych materiałów część zbiorów katowickich został przeniesiona do Bytomia, gdzie spotkał je koniec wojny. Na podstawie przeprowadzonego po wojnie skontrum ocenia się, że Biblioteka Śląska utraciła ok. 10% zbiorów¹³. Ile w tym było strat wynikłych z powodu działań wojennych, a ile z rabunków i grabieży, pewnie nigdy nie uda się już ustalić. Część zbiorów udało się odzyskać, głównie dzięki zabiegom kierownictwa Biblioteki Śląskiej zmierzających do odnalezienia zaginionych 3 skrzyń (1a – 3a) (pisma dyrektora Biblioteki, Rybickiego, do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w latach 1945–1946)¹⁴. W latach 1946–2022 biblioteka nie podjęła próby wyjaśnienia losów utraconych/zaginionych kolekcji oraz dokumentacji. I w zasadzie można by powiedzieć: „nie ma ciała, nie ma zbrodni”. W tym przypadku chodzi o brak katalogów i inwentarzy. Odnalezienie w Archiwum Zakładowym Biblioteki Śląskiej w Katowicach wykazów książek i dokumentów wywiezionych najpierw do Lwowa, a następnie do Frączkowa, każe jednak spojrzeć na problem z nadzieją, ponieważ ostatecznie znalazł się materiał, który umożliwia podjęcie dalszych poszukiwań oraz badań.

Wnioski i postulaty badawcze

Co wynika z przeprowadzonych badań ankietowych? Wnioski, generalnie, nie napawiają optymizmem. Rzuca się w oczy niski stan wiedzy biblioteki na temat rejestrowania strat bibliotecznych. Jakkolwiek rodzi to uzasadnione obawy co do możliwości podjęcia przez biblioteki poszukiwań strat wojennych czy ich rejestracji, to jednak nie jest to, przynajmniej potencjalnie, najważniejsza przeszkoda powstrzymująca przed podobnymi przedsięwzięciami. Faktycznych zagrożeń upatrywalibyśmy w kilku czynnikach, które układają się w siedem grzechów głównych. Po pierwsze, w słabym zaangażowaniu bibliotek w działania zmierzające do rejestracji i restytucji strat wojennych. Po drugie, w niechęci bibliotek do działań w tym zakresie w przyszłości. Po trzecie, w niskim poziomie współpracy, a nawet jej braku, z organami władzy państwowej, z innymi instytucjami, organizacjami i ośrodkami kształcenia pracowników książki, także z instytucjami zagranicznymi. Po czwarte, w braku publiko-

¹¹ BIENKOWSKA B. (red.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2000, s. 119 (tu błędna informacja, że skrzynie z książkami powróciły do Katowic w 1944 roku).

¹² Wykaz w Archiwum Zakładowym Biblioteki Śląskiej w Katowicach.

¹³ *Sprawozdanie Dyrektora Śląskiej Biblioteki Publicznej imienia Józefa Piłsudskiego z działalności Biblioteki w roku 1938*, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/31617/edition/28468>

¹⁴ GĘBOŁYŚ Z., *What happened to chests 1a-3a?...*

wania doniesień na ten temat. Po piąte, w niedostatecznych środkach finansowych. Po szóste, w niewykwalifikowanej kadrze. Po siódme, w braku odpowiedniego wsparcia ze strony państwa, samorządu itd.

Wnioski badawcze wyznaczają kierunki przyszłych kroków, które należałoby podjąć w celu ustalenia strat wojennych poniesionych przez biblioteki. Najlepiej byłoby, gdyby do realizacji tego zadania została powołana specjalna ogólnopolska instytucja koordynująca postępowania wszystkich zainteresowanych bibliotek, programująca inicjatywy w tym względzie. Nie wyklucza to oczywiście równoległego postępowania ze strony poszczególnych bibliotek. Warto poprzedzić podjęcie takich i podobnych inicjatyw dyskusją na różnych forach, zwłaszcza na tych, których głos może mieć decydujące znaczenie. Myślimy tu o forum parlamentarnym, forum ministerialnym, forum środowiskowym, wreszcie forum samych bibliotek. Na podstawie tej swego rodzaju burzy mózgów można by wypracować realny i skuteczny program działania, obejmujący także współpracę. Podejmując dyskusję, należy rozważyć wszystkie za i przeciw, także te dezawuuujące celowość jakichkolwiek prób odzyskiwania strat wojennych po blisko 80 latach od zakończenia wojny. Takich głosów nie można i nie należy lekceważyć, ale też nie można traktować ich w publicystycznym wymiarze. Jeżeli jesteś za lub przeciw, to „wyłóż karty”, udowodnij, że ma to sens lub nie ma sensu, ale w sposób rzeczowy, uwzględniający różnorodne aspekty: organizacyjne, finansowe, kadrowe itd. W rozważaniach tego rodzaju nie należy zapominać o destrukcyjnym poniekąd wpływie czasu. Im bardziej oddalamy się od momentu, w którym doszło do strat wojennych, tym trudniej będzie zająć się tym problemem. A może warto wziąć przykład z nieformalnej inicjatywy polskich bibliotekarzy, którzy w 2016 roku w przyjaznych murach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu powołali do życia Proweniencyjną Grupę Roboczą w celu utworzenia polskiej bazy zawierającej m.in.: indeks właścicieli rękopisów, starych druków (z wyłączeniem inkunabułów), książek XIX- i XX-wiecznych, skanów znaków własnościowych i obiektów w bibliotekach. Dorobek tej grupy jest imponujący. Obejmuje on. m.in. wykaz instytucji ze zbiorami starych druków w Polsce, katalogi i inwentarze rękopisów bibliotek w Polsce, bibliografię podstawową dla Proweniencyjnej Grupy Roboczej, nie mówiąc o referatach i prezentacjach wygłoszonych podczas spotkań grupy¹⁵. Póki co prym w badaniach nad tym problemem wiodą tak zwani wolni strzelcy, wśród których, co traktujemy jako wyrzut sumienia, poczesne miejsce zajmują badacze zagraniczni: Stefan Lehr z Berlina¹⁶, Roman Dziuban z Lwowa¹⁷ oraz Markus Eberharder, austriacki naukowiec pracujący w Bibliotece Narodowej, prowadzący żmudne i skrupulatne badania nad stratami i *przemieszczeniami polskich księgozbiorów w świetle materiałów Biura Prac Kongresowych Rządu RP w Londynie*.

¹⁵ Proweniencyjna Grupa Robocza. <https://ossolineum.pl/index.php/proweniencyjna-grupa-robocza/>.

¹⁶ LEHR S., *Pewna prawie zapomniana akcja na Wschodzie. Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina*, Warszawa, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Departament Organizacji i Udostępniania. Wydział Popularyzacji i Wydawnictw, 2014.

¹⁷ DZIUBAN R., *Kul'turni cennosti ustanov Lvova u 1939–1953 rr. Peremeshchenija i vtrati*, L'viv, Nacional'naja Akademiya Nauk Ukrainy, 2020.

„Non omnis moriar” jest wersetem z łacińskiego poety Horacego, po polsku oznacza „nie wszystek umrę”. Horacy miał na myśli to, że będzie żywy w swoich dziełach i pamięć o nim zostanie w nich na wieki, nawet po jego śmierci (cała sentencja brzmi: „Nie umrę całkowicie, bo część mnie będzie żyć wiecznie w moich wierszach” – Horacy, *Pieśni III*, 30, 6). W wolnej interpretacji można rozumieć tę myśl jako słowa będące wyrazem nadziei, przekonania, że w polskim społeczeństwie są i będą osoby, które poświęcą się idei rejestracji i odzyskania strat wojennych polskich bibliotek.

Bibliografia

- BIEŃKOWSKA B. (red. Nauk.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez Ziem Wschodnich)*. Poznań, PWN, 2000.
- BIEŃKOWSKA B. (red. nauk.), *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, Poznań, Bogucki-Wydawnictwo Naukowe, 1998.
- BIEŃKOWSKA B. (red. nauk.), PASZKIEWICZ U. (oprac.), SZYMAŃSKI J. (oprac.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich opublikowanych w latach 1939–1945 (bez Ziem Wschodnich)*, „Polskie Dziedzictwo Kulturalne”. Seria A: „Straty Kultury Polskiej”, Poznań, 2000.
- BIEŃKOWSKA B. (red.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2000.
- DZIUBAN R., *Kul’turni cennosti ustanov Lvova u 1939–1953 rr. Peremeshchenija i vtrati*, L’viv, Nacional’naja Akademija Nauk Ukrainy, 2020.
- ESTREICHER K., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży = Cultural losses of Poland during the German occupation 1939–1944: with original documents of the looting*, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2003, T. 1–2, Kraków.
- GĘBOŁYŚ Z., *Biblioteka Śląska (Górnośląska) Katowice-Bytom podczas II wojny światowej. Rozeznanie wstępne*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2017, T. 50, nr 2, s. 301–314.
- GĘBOŁYŚ Z., *Biblioteki mają swoje losy. Okupacyjne dzieje Biblioteki Śląskiej i jej zbiorów*, W: *Księgozbiory, biblioteki, wydawnictwa i twórcy podczas konfliktów zbrojnych i politycznych. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. M. Chrzastowska, A. Łuczak, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2021, s. 127–151.
- GĘBOŁYŚ Z., *Straty wojenne zbiorów bibliotecznych w Polsce widziane z państwowej perspektywy. Pomiędzy organizacją, polityką a etyką*, „Heteroglossia. Studia Kulturoznawczo-Filologiczne” 2020, nr 10, s. 207–229.
- GĘBOŁYŚ Z., *What happened to chests 1a-3a? The fate of collections and documents of the Silesian Library in Katowice under occupation*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2021, T. 15, nr 4, s. 499–534.
- Instrukcja z dnia 25 stycznia 1946 r. w sprawie postępowania z księgozbiorami zabezpieczonymi*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 26 lutego 1946, nr 1, poz. 13.
- LEHR S., *Pewna prawie zapomniana akcja na Wschodzie. Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina*, Warszawa, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Departament Organizacji i Udostępniania. Wydział Popularyzacji i Wydawnictw, 2014.

- MEŻYŃSKI A. (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 3, Warszawa, Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, 1994.
- MEŻYŃSKI A. (wybór i oprac.), ŁASKARZEWSKA H. (współpr.), *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych*, Warszawa, Wydawnictwo LTW, 2002.
- MEŻYŃSKI A., (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 1–2, Warszawa, Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, 1994.
- MEŻYŃSKI A., *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*, Warszawa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2010.
- MEŻYŃSKI A., *Kommando Paulsen. Grabież dóbr polskiej kultury podczas II wojny światowej*, „Roczniki Biblioteczne” 2006, s. 141–174.
- MEŻYŃSKI A., *Kommando Paulsen. Grabież polskich dóbr kultury podczas II wojny światowej*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 1994.
- NOWICKI R., *Legal regulations concerning the preservation and protection of library collections in Poland after World War II*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2021, T. 15, z. 4, s. 487–498.
- NOWICKI R., *Powojenna ochrona zbiorów bibliotecznych w Polsce w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013.
- PASZKIEWICZ U., *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, Cz. 1. *Księgozbiory instytucjonalne w układzie topograficznym*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990.
- PASZKIEWICZ U., *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, Cz. 2. *Księgozbiory prywatne w układzie abecedowym nazwisk właścicieli*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990.
- Sprawozdanie Dyrektora Śląskiej Biblioteki Publicznej imienia Józefa Piłsudskiego z działalności Biblioteki w roku 1938*, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/31617/edition/28468>.
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, Warszawa, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, 1947.
- WITEK Z. K., *Dokumenty rewindykacji polskich dóbr kultury zrabowanych przez Niemców w latach 1939–1945 z archiwum Karola Estreichera jr., największego rewindykatora w historii Europy (1939–1975)*, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2015.
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 9 lipca 1945 r. w sprawie przejścia księgozbiorów podworskich od pełnomocników do spraw reformy rolnej*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 12 października 1945, nr 4, poz. 110.

Wykaz bibliotek, które odpowiedziały na ankietę:

- Książnica Podlaska w Białymstoku (Białystok)
Wojewódzka i Miejska Biblioteka w Bydgoszczy (Bydgoszcz)
Biblioteka Publiczna w Częstochowie (Częstochowa)
Biblioteka Miejska w Grudziądzu (Grudziądz)
Miejska Biblioteka Publiczna w Kaliszu (Kalisz)
Biblioteka Śląska w Katowicach (Katowice, BŚ)

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w Katowicach (Katowice, BP)
Biblioteka Muzeum Narodowego w Krakowie (Kraków, BMN)
Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (Kraków, BCZ)
Biblioteka Jagiellońska (BJ)
Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (Lublin)
Biblioteka Miejska w Łodzi (Łódź, MBP)
Biblioteka Pedagogiczna w Łodzi (Łódź, BP)
Biblioteka im. Zielińskich Towarzystwa Naukowego Płockiego (Płock)
Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (Poznań, UAM)
Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Poznań, PTPN)
Centralna Biblioteka Rolnicza w Puławach (Puławy)
Miejska Biblioteka Publiczna w Sosnowcu (Sosnowiec)
Miejska Biblioteka Publiczna w Tarnowie (Tarnów)
Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Toruniu (Toruń)
Biblioteka Sejmowa w Warszawie (Warszawa, BS)
Biblioteka Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (Warszawa, SGGW)
Biblioteka Narodowa (Warszawa, BN)
Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy (Warszawa, BpmsW)
Biblioteka Politechniki Warszawskiej (Warszawa, PW)
Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie (Warszawa, SGH)
Miejska Biblioteka Publiczna we Włocławku (Włocławek)

Registration of Polish library collections – seen from the perspective of Polish libraries

Abstract: During World War II, the Polish state and Polish culture suffered enormous, in many cases difficult to estimate due to the lack, destruction or loss of documentation. This situation was caused mainly by the destructions resulting from hostilities, the accidental ones, but mostly deliberate and deliberately planned. In addition, there was a plunder of Polish cultural goods by the German and Soviet invaders, and then by the occupant. The balance of losses resulting from the destruction and theft, despite many attempts made, starting with Karol Estreicher, through immortalized in post-war reports, reports, sometimes also in publications, taken almost immediately after the end of the war and after a longer break, in the 1990s, they still remain an open tab. The aim of the text is to present the state of knowledge about the extent and scope of losses of larger Polish libraries in large and medium-sized towns, libraries of various provenance, public, scientific and pedagogical during World War II. Therefore, a survey addressed to selected Polish libraries was conducted in 2021.

Specific objectives included finding out what the library had done so far to register and recover lost collections before and after 1989. Libraries were asked what had been recovered so far. The survey found whether libraries cooperate with foreign institutions, in particular with libraries, to determine where the lost works are stored. The subject of interest was also obtaining knowl-

edge whether the library cooperates in the field of registration and recovery of war losses with institutions of the Polish state established for this purpose, in particular with the Ministry of Culture and National Heritage, the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Justice. As a result, it was also possible to find out whether the library, on its own, undertook work aimed at registration and recovery of war losses. The survey results will be presented and discussed in detail. In addition, the state of work on the registration and recovery of war losses in the Silesian Library in Katowice is presented using the case study method. At the end, conclusions and research postulates were presented.

Keywords: war losses; registration; libraries; Poland; questionnaire

DOI: <https://doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr14.art14>